
	<p>Списание ЕПОХИ Издание на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“</p> <p>Journal EPOCHI [EPOCHS] Edition of the Department of History of “St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo</p>		<p>Том / Volume XXXIII (2025). Книжка / Issue 1</p>
---	---	--	---

DOI: 10.54664/HOCB1909

**„БОГАТСТВА ОТ ПРЕМЪДРОСТ И РАЗУМ, КОИТО НАКУПИ
КАТО НЯКОЙ ТЪРГОВЕЦ“ – ПРЕДСТАВАТА ЗА ТЪРГОВИЯ
В СРЕДНОВЕКОВНОТО БЪЛГАРСКО ОБЩЕСТВО**

Теодора ГЕОРГИЕВА*

**„THE WEALTH OF WISDOM AND REASON WHICH HE ACQUIRED
AS A MERCHANT“ – THE CONCEPTION OF TRADE
IN MEDIEVAL BULGARIAN SOCIETY**

Teodora GEORGIEVA

Abstract: *The aim of the theme is to present the concept of trade and economic behavior outside the traditional agricultural activity; to outline the image of the merchant, imaginatively constructed in the minds of the medieval Bulgarian population, but actually present on the roads and markets. The distribution of the final result of production was of interest to Balkan society. For this reason, it developed ideological interpretations of the process of production and economic activity. Thus, the relationship between economics and ideology defined certain rules of economic behavior. Specifically for commercial activity, there seems to be a certain hesitancy in the perception of medieval man. And this ambivalence stems not so much from skepticism about money as from the moral corrective regulating its pursuit and distribution. The narratives emphasize diligence in the work performed. And profit, its monetary form, is not to become a value, nor to be followed by vicious acts such as lying and fraud.*

In this abstract-realist reconstruction of medieval Balkan society, the notion of the merchant emerges, which, in keeping with the Middle Ages, gravitates between contradictory notions of it. But beyond the immanent concept of trade, medieval man inevitably encountered commodity exchange and ideas of profit. And perhaps the message is one of seeking balance - medieval Bulgarian society did not deny or prohibit trade, but invited diligence, the acquisition of good skills in carrying out this activity without it degenerating into greed and malice.

Keywords: *Trade, Merchant, Balkan society, Collective mentality.*

Да проследим стопанския ритъм на Средновековните Балкани, и в частност на българската държава, само по себе си е сложно начинание. Едно криволичене из аграрните общества, силно зависими от земята и природните условия. Говорим за икономика с доминиращо развитие на селскостопанските отрасли, около която гравитира занаятчийство и търговия. А като дисонанс се прокрадват идеи за печалба и теоретизиране на икономическото поведение.

* **Теодора Георгиева** – доктор, катедра „История и Археология“, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България; @ georgieva.kr.teodora@uni-plovdiv.bg

За да определим представата за търговия у средновековното общество, е необходимо преди всичко да открийм идеологическите интерпретации за икономическа дейност, т.е. да отговорим на въпросите: доколко може да се постави синорът между стопанство, идеология и абстрактност в епоха като Средновековието и каква е степента на взаимодействие и детерминантност на моралните и етични норми в икономическото поведение на средновековното българско, по-скоро общобалканско, общество?

Основната задача на настоящото изследване е да представи концепцията за търговия и икономическо поведение извън традиционната селскостопанска дейност; да очертае образа на търговеца, имагинерно конструиран в съзнанието на средновековното българско население, но и реално присъстващ по сухопътни, крайречни и крайморски пътища и тържища.

Сведенията, засягащи търговията по българските земи, са разнообразни по вид и жанрова характеристика. Най-много данни се отнасят за периода XIII–XIV в., когато българската държава по-осезаемо се включва в международния обмен. Информация за това откриваме във владетелските грамоти¹ [Даскалова, А., Райкова, М. 2005], договорите с Дубровник (1253 г.), Венеция (1347 г.) и Генуа (1387 г.), в сметководната писменост [Гюзелев, В. 2013] и др. Тези сведения обаче не ни дават информация за колективната менталност и не способстват за реконструирането на образа на търговеца в представите на средновековния българин. Данните от този тип извори схематично посочват реализирания стокообмен².

Поради тази специфика, с оглед на посочената тема, е необходимо да разгледаме извори с по-широк хронологически маркер. Това обуславя включването на сведения не само от периода XIII–XIV в., когато се забелязва активизация в международния обмен, но и от т.нар. Първо българско царство и периода под византийска власт (XI–XII в.). Подборът на изворовите данни е съобразен с основните задачи на изследването – да се представят идеологическите интерпретации за търговската (и лихварската) дейност; да се открие специфичното в колективното възприятие спрямо тези дейности; до каква степен влияят моралните и етичните норми в икономическото поведение; или най-общо – какъв е образът на търговеца в съзнанието на средновековното българско общество.

Макар и бегло, отношението към търговията е засвидетелствано във византийската енциклопедия „Суда“ (Λεξικὸν Σοῦδα) – в статията „Βούλγαροι“ [Svidae Lexicon. 2001, pp. 483–484], както и в „Шестоднев“ на Йоан Екзарх³. В апокрифната литература също се долавя преплитане между морално възприятие и реализиране на търговска дейност, например в Солунската легенда от XII век [Ангелов, Б. Ст. 1967]. Сведения се откриват в текстовете от XIV в. – в Пространното житие на Теодосий Търновски от патриарх Калист [Киселков, В. 1926, с. 8–26] и в Похвалното слово за патриарх Евтимий от Григорий Цамблак [Русев, П., Гълъбов, И., Давидов, А., Данчев, Г. 1971]⁴. Към темата можем да отнесем и отношението към лихварството,

¹ Сведения за регионална и международна търговия откриваме в: Дубровнишкото оризмо, издадено от Йоан II Асен (1218–1241); Виргинската грамота на Константин Асен (1257–1277); Рилския хрисовул от 1378 г., издаден от Йоан Шишман (1371–1393) и Брашовската простагма (между 1369–1396 г.) от Йоан Страцимир (1352/3 – 1396).

² От изследователите, занимавали се с търговската активност на Венеция и Генуа по българските земи (основно в периода XIII–XIV в.), можем да посочим: Ив. Сакъзов [Сакъзов, И. 1930], Ив. Дуйчев [Дуйчев, И. 1945, с. 20–30], Стр. Лишев [Лишев, Стр. 1957], В. Гюзелев [Гюзелев, В. 1995; Гюзелев, В. 2013; Гюзелев, В. 2021, с. 348–375], Д. В. Димитров [Димитров, Д. В. 2012], С. Хинковски [Хинковски, С. 2016, с. 281–285]. Пространен преглед върху отношенията на България с Дубровник прави Ел. Костова [Костова, Е. 2019]. Опит за анализ на домашните извори през призмата на икономическата история на българските земи (в периода XII–XIV в.) правя и аз в изследване от 2024 г. [Георгиева, Т. 2024].

³ „Шестоднев“ е компилативна творба, съставена въз основа на съчиненията на Василий Велики, Севериан Гавалски, Йоан Златоуст, Аристотеловата „История на животните“ (в късна византийска преработка). Запазен е в повече от 47 преписа, най-ранният е сръбски от 1263 г. [Милтенова, А. 1992, с. 373]. Конкретно по темата за търговията – вж. [Кочев, Н. 1981, с. 126].

⁴ Тези произведения са публикувани и в Стара българска литература, том II. и том IV. [Грашева, Л. 1982, с. 215–235; Иванова, К. 1986, с. 443–468].

за което черпим данни от „Видение на апостол Павел, който бе възнесен от ангела на третото небе“⁵, също в житието на Св. Василий Нови и митарствата на Теодора (X в.)⁶.

Реконструирането на средновековното мислене, и в частност отношението на българското население към търговската дейност, е съставна част от общобалканския мироглед. Поради това следва да включим част от ромейските съчинения и съждения върху икономическото поведение.

Това, което детерминира възприятието, концепцията за търговия през Средновековието, е християнският мироглед. Именно той внася нова оценка (основно морална) на икономическите дейности. А преплитането на нравствени корективи и стопанска активност присъства от творчеството на Св. Василий Велики [St. Basil. 1926] и Св. Йоан Златоуст [St. John Chrysostom. 1862] до Никола Кавасила⁷ и Тома Магистър⁸ с разсъжденията им за социално-икономическото състояние на Византия в последното ѝ столетие като държава.

По отношение на историографията, липсва цялостен обзор върху подобна тема. Научните изследвания, свързани с отношението на средновековното общество към търговеца, се отнасят или за Западна Европа [J. Le Goff 1988, p. 10, 21–23; Жак Льо Гоф 1999], или за Византия [Laiou, A. E., C. Morisson, R. Dorin 2013; Baloglou, Ch. P. 1998, pp. 405–439]. За българските земи изследване върху тази проблематика липсва. Този въпрос е частично засегнат от Хр. Атанасов [Атанасов, Хр. 2023, с. 45–59], но в контекста на лихварството и то главно през османския период. А други изследователи като Т. Иванова [Иванова, Т. 2013, с. 25–35] и Е. Генова [Генова, Е. 2011, с. 441–461] дават поле за разсъждение, но на база стенописните изображения.

Оскъдната изворова база ни насочва към сравнителен анализ на изследванията, посветени на ромейския светоглед с тези, отразяващи съжителството между моралните възгледи и икономическата дейност в Западна Европа. Така, за да откروим възприятието за търговеца у българското средновековно население, първо, следва да поставим въпроса за сходствата и разликите със западноевропейското общество, а оттам да си обясним някои аспекти от средновековното икономическо мислене. Това означава да се потопим в стереотипите на общобалканския ментализъм, част от който е и българският, свързани с търговската дейност.

При всички специфики на средновековната икономика, разпределението на крайния резултат от производството е това, което в най-голяма степен е вълнувало обществото. По тази причина то развило идеологически интерпретации за процеса на производство и стопанската активност. Така, връзката между икономика и идеология обособила определени правила за икономическо поведение [Laiou, A. E., C. Morisson, R. Dorin 2013, pp. 261–262].

Конкретно за търговската дейност, във възприятието на средновековния човек като че ли се чувства известна колебливост. И това диаметрално отношение произтича не толкова от скептицизъм спрямо парите, колкото от нравствения коректив, регулиращ стремежа към тях и разпределението им. В наративите се акцентира върху усърдието в извършваната работа. А печалбата, паричният ѝ израз, да не се превръща в ценност, нито да е съпътствана от порочни действия като лъжа и измама. Този коректив е детерминиран от библейския текст. Отношение-

⁵ Вероятно апокрифът възниква през IV в. В България прониква сравнително рано, вероятно още през Първото българско царство. Обширната редакция на текста е поместена в Тиквешкия ръкопис (XVI/XVII в.), както и в сръбски преписи от XV в. [Петканова, Д. 1981, с. 389].

⁶ Най-ранната среднобългарска редакция на житието на Св. Василий Нови и митарствата на Теодора е от XIV в. [Карачорова, И. 2010, с. 68–76].

⁷ Никола Кавасила (ок. 1322 – ок. 1390) е византийски теолог, представител на исихазма. Част от съжденията му включват социално-икономическите проблеми на ромейското общество. Авторът се придържа към моралните измерения на икономическата дейност, а с особено остра полемика са разсъжденията му спрямо лихварството [Baloglou, Ch. P. 1996, p. 191–210].

⁸ Тома Магистър (ок. 1280 – 1350/51) е византийски учен и теолог. Неговите съчинения отразяват кризата във Византия след гражданската война между Андроник II (1282–1328) и Андроник III (1328–1341), и Зилотското въстание в Солун. В част от трактатите му се съдържа информация за икономическото състояние на Империята [Gaul, N. 2011, s. 5, 144; Сирос, В. 2023, с. 127–128].

то към търговията гравитира от неodobрително – „от много голямата ти търговия напълниха всичко сред тебе с насилие, и ти съгреши“ (Йезекиил 28:16), особено ако се отнася за търговия в храма – „не правете Бащиния Ми дом, дом на търговия“ (Йоан 2:16), до утвърдително – „Небесното царство прилича още на търговец, който търсеше хубави бисери“ (Матей 13: 45–46).

Но конфликтът между икономика и нравствени постулати намира по-силно изражение в Западна Европа. Като скептицизмът и неодобрението се проявили най-отчетливо спрямо лихварството и зараждащото се банкерство там [Laiou, A. E., Morisson, C., Dorin, R. 2013, p. 441, 456]. Френският медиевист Жак льо Гоф поставя търсенето на капитали извън собствените ресурси като сложен проблем за средновековния християнски свят по морални причини [Жак Льо Гоф. 1999, с. 17]. А Ж. Дюби определя търговията като коректив в реалния свят на средновековните общества. Извън т.нар. въображаем свят, човекът все повече обръщал поглед към различните форми на печалба, изродени в сластолюбие [Дюби, Ж. 2007, с. 294–297].

Всъщност, проблемите в средновековното мислене произтичат от няколко фактора. Първо, общо недоверие към парите („който обича сребро, на сребро няма да се насити, и който обича богатство, той няма полза от това. И това е суета!“ (Еклесиаст 5:9)). Второ, градиращото недоверие, а именно към парите, които „раждат“ пари⁹. Трето, трудът на търговеца, на посредника не е пряк, очевиден, колкото например на занимаващия се със земеделие. Следователно, внася се съмнение относно честното придобиване на получената печалба. И, четвърто, съществува общо подозрение към моралните качества на търговеца – търговията крие риск за тялото и душата [Laiou, A. E., Morisson, C., Dorin, R. 2013, p. 262].

До известна степен търговецът оставал с образа на проводник на чужди нрави и развала, чиято представа има своите корени в Античността. В „Закони“ на Платон това негативно влияние е главно насочено към крайморските градове, в които „близостта до морето е сладка за страната, но това съседство излиза горчиво и солено. Защото то напълва страната с търговци и печелбари, ражда в душите на хората коварство и недоверие“ [Гочев, Г. 2018, с. 17].

Сред творчеството на отците за Църквата също се откриват съждения върху икономически дейности, главно за лихварството, собствеността и богатството. Разбира се, става въпрос за морална оценка на икономическата дейност. А основният коректив отговаря на въпроса – произтича ли добро от съответната дейност? Налице е общо осъждане на желанието за печалба, особено ако прерасне в експлоатация на другите и се превърне в ненаситност – „това, което надхвърля нуждата, има вид на алчност.“ (Св. Василий Велики) [St. Basil. 1926, p. 138], „несправедливостта, която идва от купуването и подаването... в това, че се прави всичко възможно, за да се спечелят пари“ (Св. Йоан Златоуст) [St. John Chrysostom. 1862, 58: 591].

Йоан Златоуст предупреждава търговеца за опасностите на неговата професия – и физически (опасности от пътуването, метеорологичните условия и пр.), и духовни (стремежът за реализиране на продажба може да доведе до лъжа и измама, надлъгване) [St. John Chrysostom. 1862, 61: 436]. Това означава, че няма порицание за самата търговска дейност, а по-скоро за пороците, които може да предизвика [Laiou, A. E. 2003, pp. 205–215].

Следователно, във Византийския свят липсва изрично осъждане на търговията и ролята на търговеца. Оттук следва, че между западноевропейското и ромейското общество са налице известни разлики в мисленето и възприятието на разглежданата дейност. Във Византия, респективно на Балканите, доминира моралната оценка на икономическото поведение, с по-стриктно съблюдаване на манастирите като стопански единици, без наличие на юридическа забрана [Laiou, A. E., Morisson, C., Dorin, R. 2013, p. 294; Baloglou, Ch. P. 1998, p. 405].

Във византийската енциклопедия „Суда“ (Λεξικὸν Σοῦδα) (X в.) в разказа, звучащ повече като притча, за т.нар. Крумови закони също се съдържа индикация за отношението към тър-

⁹ Интересна филологическа справка може да се направи с понятието „лихва“: лихва, -ѝ – лихва; лихониманье, -ѝа – алчност, користолюбие (калка от гр. πλεονεξία); лихоклатва, -ѝѝ – лъжлива, измамна клетва; лихомзислиши – имам недобри намерения; лихонаденье, -ѝа – преяждане, лакомия [Иванова-Мирчева, Д. 1999, с. 799–800].

говската дейност: „А Крум попита аварските пленници: „От какво, мислите, загина вашият владетел и целият ви народ?“ Те му отговориха: ...от търговия, защото всички станаха **търговци и се лъжеха помежду си** (πάντες γὰρ ἐγένοντο ἔμποροι καὶ ἀλλήλους δολιούμενοι. καὶ ἡ ἀπώλεια ἡμῶν ἦλθεν ἐκ τούτων)“ [Svidae Lexicon. 2001, pp. 483–484]. Това сведение ни обрисова негативната конотация, придружаваща образа на търговеца. В случая той е представен като носител на развала, декаденция и деструктивност, което всъщност е една устойчива фикция за „другоземеца“, връщайки се към Платоновия търговец.

Диаметралност в оценката на търговската дейност откриваме в някои житиеписни и апокрифни съчинения. Известни податки по темата се откриват в „Слово от Кирил Философ как покръсти българите“ („Солунска легенда“, XII в.). Въпросното съчинение е един палимпсест, наситен с историческа недостоверност [Ангелов, Б. Ст. 1967, с. 52–54]. В случая ще се спрем върху конкретна извадка от текста, а именно – „излязох на тържището и чух българи да разговарят (изыдох на тръгъ и чюх българе говореце [Ангелов, Б. Ст. 1967, с. 63]. И сърцето ми така се уплаши, че бях като в ад и тъмнина. И един ден, в света неделя, излязох из църквата...“ [Петканова, Д. 1981, с. 300].

В разказа тържището е отбелязано като контрапункт на храма. То е място на поквара, може би с препратка към библейския текст и изгонването на търговците („И намери в храма продавачите на волове, овце и гълъби, и тези, които седяха и разменяха пари. И направи бич от върви и изпъди всички тях от храма“ (Йоан 2: 14–15)). Така, на база символно противопоставяне в пространствено обусловената среда можем да доловим част от възприятието за търговия от средновековното българско общество.

Негативно отношение спрямо търговската дейност, може би плод на традиционни предразсъдъци, откриваме и в ромейските съчинения. Става въпрос за управлението на император Теофил (829–842) и съпругата му Теодора в завързалото се противопоставяне между иконопочитатели и иконоборци. Теофил забелязал търговски кораб в пристанището на Константинопол. Когато попитал на кого принадлежи корабът, отговорили, че е на жена му. Тогава императорът възкликнал: „Какво!? Жена ми ме е направила търговец, а не император!“ [Theophanes Continutus. 1838, p. 88]¹⁰.

Зад този разказ прозира пренебрежителното отношение към занимаващите с търговия. Но едновременно с това се прокрадва един парадокс – „елитът на Константинопол презираше търговската дейност, от която Градът зависеше“ [Herrin, J. 2009, p. 150]. Можем да кажем, че икономическото поведение на средновековното византийско/балканско общество гравитирало около традиционен снобизъм, морални и идеологически норми. Един символно-реалистичен дискурс, в който не можем да говорим за ясно постулирана социална теория, базирана на идеята за преследване на печалба. А образът на търговеца оставал с известна противоречивост. От една страна, това се дължало на чисто морални причини, но, от друга страна, поради обвързаността на властта със земята и нейната експлоатация.

Успоредно с това в агиографията се открива сравнение, изграждащо положителен образ на търговеца. Конкретни сведения се съдържат в Пространното житие на Теодосий Търновски от патриарх Калист и в Похвалното слово за патриарх Евтимий от Григорий Цамблак от XIV век.

В текста на житието Теодосий Търновски е уподобен на „разумен и опитен търговец, надяващ се на по-голяма печалба“ [Иванова, К. 1986, с. 446]. А за Патриарх Евтимий е поместено следното описание: „И понеже доста време прекара в чужда страна...той предпочете отечеството пред всичко и към него пак се отправи, носещ различни **богатства от премъдрост и разум, които накупи като някой търговец**, проявил способността си в далечни страни“ (Богатство...егоже ѿкоже нѣкъи коупецъ на далниѣхъ странахъ, искоуусень ѿвль сѧ, коупльствова) [Русев, П., Гълъбов, И., Давидов, А., Данчев, Г. 1971, с. 161]. Изглежда, че текстът в Похвалното слово следва библейския архетип – „Небесното царство прилича още на търговец,

¹⁰ За ролята на жените в икономическия живот на Византия – вж. Laiou, A. E. 1992. В частност за Теодора II (815–867) – вж. [Garland, L. 2002, p. 101].

който търсеше хубави бисери, и, като намери един скъпоценен бисер, отиде, продаде всичко що имаше и го купи“ (Матей 13: 45–46).

Из страниците на „Шестоднев“ също се долавя образът на търговеца: „морето...то създава богатството на търговците и ако някому нещо потрябва, то може лесно да се добие, като се изнесе това, което е в излишък и изобилие у един, и се внесе това, което липсва на друг“ [Кочев, Н. 1981, с. 126; Милтенова, А. 1992, с. 91]. От една страна, акцентът е върху крайморската търговия – морето създава благоприятните условия за обмен и натрупване на средства. Чрез търговията се преодолява дисбаланса в наличните суровини и стоки. От друга страна, морето и пристанищните градове отново ни препращат към Платоновата представа за търговеца – „ражда в душите на хората коварство и недоверие“ [Гочев, Г. 2018, с. 17].

И все пак, изглежда, че за средновековния човек търговията не винаги е асоциирана с неодобрение или осъдителност. В посочените примери са очертани положителните качества, които трябва да притежава добрият търговец – разум, далновидност, стремеж за придобиване на печалба, като в случая става въпрос за „духовно богатство“, без да се влага материален израз. Наред с това се долавя позитивната представа за пътуването като начин за обмяна и разпространяване на идеи. И, макар в преносен смисъл да са споменатите в агиографията сведения, те показват една положителна представа за търговията.

Ефектът от развиващия се обмен се долавя и в сръбските житиеписни произведения. В Пространно житие на деспот Стефан Лазаревич от Константин Костенечки се разказва за предоставените привилегии на търговците от Белград за свободно реализиране на тяхната дейност – „в резултат на това от всички околни земи започнаха да идват непрестанно, ден след ден, хора и градът за кратко време се населени много гъсто“ [Иванова, К. 1986, с. 262].

Изглежда, че насърчаването на стокообмена в Белград пораждало миграция към него. От своя страна, това довело до приток на средства в резултат на внасяните в хазната приходи от търговски такси, което добре онагледява отражението на търговското оживление върху развитието на градските средища. Видно е, че търговията е възприемана и като дейност, от която общността извлича ползи, а богатството на търговеца се разглежда като резултат от добрите му умения в размяната на стоки [Ceccarelli, G. 2010, pp. 283–286].

И така, може би с известна противоречивост, през Средновековието образът на търговеца гравитирал от проводник на идеи, асоцииран като носител на „чуждото“, материалното, търсещ печалба, дори сребролюбие, до играещ важна роля в приходната част на държавата.

Последното ни насочва към по-прагматичното възприятие, т.е. реалният дискурс в отношението към търговската дейност. Трудно е да се посочат конкретни примери от българските извори. Остават хипотетични причините за сключването на брака на Йоан Александър (1331–1371) с втората му съпруга – еврейката Теодора II. Дали зад това решение се крият икономически причини, плод на засиленото влияние на еврейската общност в Търново?

По-сигурни сведения за сключване на брак по сходен мотив откриваме при Теодор Светослав (1300–1322). Георги Пахимер ни разказва следното: „А Светослав като беше беден, срещнал някакъв **забогатял от търговия човек** Пандолеон...Светослав се ожени заради богатството за Енкона, дъщеря на някой си Манкус...Той спечели с дарове симпатиите на българите“ [Georgius Pachymeres 1835, p. 263].

Това сведение ни показва, че отвъд имажинерната концепция за търговията, средновековният човек, още повече политическият елит, неминуемо се сблъскал с търговията, лихварството и произтичащото от тези дейности богатство. Идеите за печалба, а и търсенето на добро управление на финансите – дали вследствие на експлоатация на земята, или от реализиран обмен – са реалният коректив в средновековните държави.

Това ясно проличава и в последното столетие на ромейската държава. Един от основните фактори за настъпилата криза в Империята е упадъкът в селското стопанство, в пряка корелация с териториалния мащаб и честотата на външни набези [Charanis, P. 1951, p. 106, 110; Diehl, Ch. 1953, p. 92; Laiou, A. E. 2003, pp. 205–207]. Това съждение най-отчетливо е засвиде-

телствано в хрониката на Псевдо-Сфранцес¹¹: „*Империята не се нуждае от добър император, а от добър οἰκονόμος*“¹² [Georgios Sphrantzes 1966, p. 320].

Икономически и финансови идеи са застъпени и от други ромейски автори. Тома Магистър (1275? – 1350/51) предлага конкретни мерки в социално-икономическия живот на държавата (включващи и фискалното облагане), необходими за преодоляване на кризата през XIV в. [Baloglou, Ch. P. 1998, p. 417].

Сред теоретичите, съставили икономически програми, е и Георги Гемист Плитон от Мистра (1355? – 1452)¹³. Той прави диференциация на отделните икономически дейности. Като първа и най-необходима за държавата определя аграрната икономика, т.е. преките производители – земеделци, животновъди. На второ място, авторът поставя занаятчиите и търговците – тези, които са отговорни за производството и разпределението на крайния продукт. И, на трето място, са чиновниците, интелектуалците и духовните лица [Baloglou, Ch. P. 1998, p. 427]. Т.е. авторът предлага една по-различна йерархия, основана на икономическата активност.

Тази субординация частично отразява средновековното мислене спрямо икономиката и стопанската дейност. В крайна сметка, икономическите процеси са каузално обосновани не само от политическата конюнктура, общественото устройство, но и от умозрението на средновековния човек. Може би в това е и чарът на Средновековието – да преплита въображаемо и реално, да поставя морални и етични постулати, идеологически интерпретации, за да превърне грозното в естетично, започвайки от мисленето на хората.

На база посочените сведения, можем да кажем, че търговията не е изрично заклеямена с обществено неодобрение. Присъства известна мнителност спрямо начините за добиване на средства, както и предупреждения за опасностите, които крие тази дейност – измама, надлъгване и пр. Но в общ план образът на търговеца контаминира и положителни качества. Друга дейност, свързана с паричното обращение, обаче пораждала значително по-голям скептицизм. И това е лихварството.

Податки за това отношение отново откриваме в апокрифната литература. Става въпрос за превода на „Видение на Св. ап. Павел, който бе възнесен от ангела на третото небе“, чийто оригинален текст вероятно е възникнал през IV в. В разказа е включена информация за лихварите и мъченията, които ги очакват в ада – „*имаше множество мъже и жени – ядаха ги червеи... тези взимаха лихви от лихви и се надяваха на богатството си*“ [Петканова, Д. 1981, с. 233].

Този образ на лихваря¹⁴ присъства и в някои агиографски произведения. В житието на Св. Василий Нови (X в.) е поместено видението на Григорий за митарствата на блажената Теодора [Карачорова, И. 2010, с. 68–76].

Разказва се за душата на Теодора, която преминала през двадесет кръга, като на всеки един била подлагана на изпитания от дявола. Тези *Двадесет Теодорини митарства* са включени в морализаторски сборници и църковни стенописи, главно от XVIII–XIX в. Разпространявани са и като отделни съчинения в есхатологичната литература. Счита се, че преводът на византийския оригинал е извършен в Търново след 1360 г. [Генова, Е. 2011, с. 441; Иванова, Т. 2013, с. 27]. В контекста на разглежданата тема прави впечатление, че между митарствата са лихварство, сребролюбие и скъперничество.

¹¹ С автор монемвасийският митрополит Макарий Мелисен. За повече информация – вж. Carroll, M. 1971, p. 28 – 40.

¹² Лице, отговарящо за управлението на имуществото и за разпределението на приходите и разходите. Обикновено с този термин се назовава духовно лице, грижещо се за стопанисването на прилежащите земи и финанси в конкретен манастир [Kazhdan, Al. P. 1991, p. 1517].

¹³ Плитон спада към късновизантийските философи. Остава известен с коментарите върху съчиненията на Платон и Аристотел. Не е случайно приетото от него име „Плитон“ – алюзия към Платон. Неговите съчинения засягат разнообразни теми и области – от теология, философия, реторика, граматика, история до астрономия, география, музика – за повече информация вж. [Karamanolis, G. 2010, pp. 390–394; Капривев, Г. 2011, с. 430; Бояджиев, Ц. 2016, с. 10–24; Baloglou, Ch. P. 2018, pp. 82–102, 125].

¹⁴ За лихваря, но главно през османския период – вж. [Атанасов, X. 2023, с. 47–50].

Вероятно образът на лихваря отново има своя библейски архетип – „парите си да не му дадеш с лихва, нито храната си да му дадеш за печалба“ (Левит 25: 37), „обичайте враговете си, и правете добро, и назаем давайте, без да очаквате нещо“ (Лука 6: 35). А конфликтът между тази дейност и моралните постулати е значително по-строго изразен в сравнение с упражняването на търговия. И все пак, този антагонизъм е по-отчетлив в Западна Европа (там възникват и банките) [Laïou, A. E., Morisson, C., Dorin, R. 2013, pp. 262–263].

Във Византия също е засвидетелствано неодобрителното отношение към лихварството. В „Слово срещу лихварите“ Никола Кавасила (ок. 1322 – ок. 1390) разказва за моралните измерения на тази дейност. Авторът отбелязва, че най-големият социално-икономически проблем е именно лихварството, като посочва морално-деструктивните му характеристики, осъждайки го като престъпление [Baloglou, Ch. P. 1998, p. 422; Baloglou, Ch. P. 1996, pp. 192–197; Charanis, P. 1951, pp. 130–131; Сирс, В. 2023, с. 130–131].

Със съждения относно теорията за справедливата цена, в духа на Аристотел, негативното мнение за лихварството остава в сила през цялото Средновековие. Икономическата размяна бива възприемана повече като един обективен процес, в който действа принципът на пропорционалната реципрочност. Следователно, заемът срещу лихва, особено ако е неоправдано висока, се осъжда, макар и въз основа на дерогацията [Ceccarelli, G. 2010, pp. 287–290].

Въпреки посочените примери от Балканското Средновековие, даването на лихва оставало с по-слаб язвителен тон. Като и тук основната причина за неодобрение произтича от прекомерността и опасността от злонамереност. Осъждат се твърде високите лихви, алчността, която е несъвместима с човечността. Обсъждането на този проблем вплита въпроси от юридическо, финансово и морално естество [Laïou, A. E. 2003, p. 211], които фундаментално очертават границите на средновековното икономическо мислене.

В тази връзка можем да посочим четивата с нравоучително съдържание, които косвено очертават границите на икономическото поведение, или най-малкото – възприятието към определени финансови дейности. В *Правила за усъвършенстване на християнина във вярата* (De reccatorum moralium satisfactione canones), поместени в Берлинския сборник¹⁵, е строго забранено сребролюбието/алчността (118 cap. VII. De avaritia) [Миклас, Х., Тасева, Л., Йовчева, М. 2006, с. 78–79], което индиректно ни обяснява възприятието за лихварството.

В Лаврентиевия сборник от 1348 г. също са включени четива с нравоучително и догматическо съдържание. По-голямата част от статиите звучат като нравствено наставление към добрия християнин, посредством вмъкването на различни жанрове (жития, патерични разкази, въпросо-отговорни съчинения и др.) [Куев, К. 1981, с. 25–27]. В непосредствена връзка с функциите на Лаврентиевия сборник, и по-конкретно с темата за греховността, е Ниловото съчинение „За осемте духовни порока“, където са категоризирани основните нравствени християнски прегрешения. Отново сред пороците е скъперничество/сребролюбие [Куев, К. 1981, с. 128–129].

Всичко изброено подсказва, че преплитането на икономическо поведение с нравствени корективи най-силно се долавя в разглеждането на манастирите като стопански единици. Логично, по-строгите правила за икономическа дейност са отнасяни предимно за представители на духовенството и за храмовото пространство. А, въпреки осъществяването на търговска дейност, в рамките на прилежащите към манастира земи, оставали в сила нравствените изисквания за поведение.

Особено застъпена е идеята за доброволната бедност в контекста на монашеския идеал и отказването от материални придобивки извън жизнения минимум [Caner, D. 2008, pp. 221–222]. До известна степен това кореспондира и със социално-икономическия контрапункт „богат – беден“. Духовното усъвършенстване и икономическото поведение, реално или по-не-

¹⁵ Среднобългарски ръкопис от началото на XIV в. с разнообразен жанров и тематичен обхват [Миклас, Х., Тасева, Л., Йовчева, М., 2006, с. 410].

обозримо, гравитирало около бедност и щедрост, икономическа нищета и духовно богатство [Mayer, W. 2008, p. 142].

Тази тема намира приемственост и в средновековната българска книжнина. В едно от словата на Йоан Златоуст¹⁶ – „Онзи, който не вреди сам на себе си, никой друг не може да му навреди“ (Liber quod qui seipsum non laedit, nemo laedere possit), се съдържа обвинение срещу богатите и техният начин на живот¹⁷. Препратки към социалния статут с нравоучително звучене са поместени и в някои от предсказанията в гадателни книги – „ще има изобилие от жито и бедните ще се възгордеят, а богатите ще се смирят“ [Петканова, Д. 1981, с. 320].

На база посочените сведения можем да кажем, че в средновековното българско общество търговията не е изрично заклеймена с неодобрение. Присъства известна мнителност спрямо начините за добиване на средства, както и предупреждения за опасностите, които крие тази дейност – измама, надлъгване и пр. Това е особено доловимо в наративите с нравствено-дидактически характер (като Правила за усъвършенстване на християнина във вярата, поместени в Берлинския сборник; Лаврентиевия сборник от 1348 г. и др.).

По-отчетливо неодобрение спрямо търговията откриваме у Продължителя на Теофан (в разказа за император Теофил и съпругата му Теодора), във византийската енциклопедия „Суда“ (Λεξικὸν Σοῦδα, X в.) и в „Слово от Кирил Философ как покръсти българите“ („Солунска легенда“, XII в.). Анализът на тези сведения показва, че икономическото поведение на византийското и българското общество гравитирало около традиционен снобизъм, морални и идеологически норми. От една страна, това се дължало на чисто морални причини, но, от друга страна, поради обвързаността на властта със земята и нейната експлоатация.

Но в агиографията се открива сравнение, изграждащо положителен образ на търговеца. Конкретни сведения се съдържат в Пространното житие на Теодосий Търновски от патриарх Калист и в Похвалното слово за патриарх Евтимий от Григорий Цамблак от XIV век. Разказът на Георги Пахимер за брака на Теодор Светослав с Енкона (от търговско семейство) също ни показва, че средновековният българин, още повече политическият елит, неминуемо се сблъскал с търговията и произтичащото от тези дейности богатство, особено през XIV в. Идеите за печалба, а и търсенето на добро управление на финансите са реалният коректив в средновековните балкански държави. Това ясно проличава в последното столетие на Византия, съдейки от съчиненията на Псевдо-Сфранцес, Тома Магистър и Георги Гемист Плитон.

Пространният преглед на сведения, вариращи от периода IX–X в. до края на XIV в., ни позволява да изградим по-обхватна представа за начина на мислене у българското общество относно търговията и паричния обмен. Можем да кажем, че моралното възприятие на търговската дейност остава слабо променено. Това се потвърждава от компилативните трудове на Йоан Екзарх до житията, съставени в периода на т.нар. Второ българско царство. Липсва осъждане на търговската дейност (особено в юридически вид), а само предупреждение за опасностите, които може да породят. За разлика от търговията, лихварството предизвиквало по-голям скептицизъм сред средновековните балкански общества, но и тук липсва забрана в правните текстове.

В прагматичен план се забелязва известна промяна във възприятието спрямо търговеца. Това се обяснява с ръста в обмена на стоки и пари, който все по-осезаемо присъствал в стопанския живот на българската държава. Особено през XIV в. с оглед на активното включване на дубровнишки, венециански, генуезки и брашовски представители в търговията с България.

Като в една спираловидна рефлексия икономическото поведение, ако е необусловено, поне е повлияно от нравствения коректив. Спирала, която повече прилича на махало, полюшващо се между политико-икономическата конюнктура, стремежа към печалба и развитие и предизвикателствата (изкушенията), които носят те.

¹⁶ Съчиненията на константинополския патриарх са широко разпространени в средновековната българска книжнина [Кристанов, Ц., Дуйчев, И. 1954, с. 186–197].

¹⁷ В основата на текста е евангелският разказ за богатия и бедния Лазар (Лука 16: 20–25).

В тази абстрактно-реалистична реконструкция на средновековното балканско общество образът на търговеца, в унисон с епохата си, гравитира между диаметрални представи за него. Но отвъд имажинерната концепция за търговия, средновековният човек неминуемо се сблъскал със стоковия обмен и идеите за печалба. А може би посланието е търсене на баланса – средновековното българско общество не отрича търговията, а приканва към усърдие, усвояване на добри умения в осъществяването на тази дейност, без това да прераства в алчност и злонамереност.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Ангелов, Б. Ст. 1967 – Боню Стоянов Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература. Том II. София: Издателство на БАН, 1967 [Bonyu Stoyanov Angelov. Iz starata balgarska, ruska i srabska literatura. Tom II. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1967].

Атанасов, Хр. 2023 – Христо Атанасов. Отношението към лихварите и лихвата в османска България през XIX век. Православната перспектива. – Известия на ЦСНИ, 8, 2023, 45–59 [Hristo Atanasov. Otnoshenieto kam lihvarite i lihvata v osmanska Balgaria prez XIX vek. Pravoslavната перспектива. – Izvestiya na TSSII, 8, 2023, 45–59].

Бояджиев, Ц. 2016 – Цочо Бояджиев. От Плитон до Висарион. Философските дискусии от последните десетилетия на Византия. София: Изток–Запад, 2016 [Tsocho Boyadzhiev. Ot Pliton do Visarion. Filosofskite diskusii ot poslednite desetiletiya na Vizantiya. Sofia: Iztok–Zapad, 2016].

Генова, Е. 2011 – Елена Генова. Цикълът „Митарствата на душата“ в българската църковна живопис (текст и изображение). – Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, т. 96 (15), София 2011, 441–461 [Elena Genova. Tsikalat „Mitarstvata na dushata“ v balgarskata tsarkovna zhivopis (tekst i izobrazhenie). – Godishnik na Sofiyskia universitet „Sv. Kliment Ohridski“. Tsentar za slavyano-vizantiyski prouchvaniya „Ivan Duychev“, t. 96 (15), Sofia 2011, 441–461].

Георгиева, Т. 2024 – Теодора Георгиева. Икономиката на Второто българско царство. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2024 [Teodora Georgieva. Ikonomikata na Vtoroto balgarsko tsarstvo. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski“, 2024].

Гочев, Г. 2018 – Платон, Ксенофонт, Аристотел. Античните философи за дома и стопанството. Съст. и превод от старогръцки език Георги Гочев. София: НБУ, 2018 [Platon, Ksenofont, Aristotel. Antichnite filosofi za doma i stopanstvoto. Sast. i prevod ot starogratski ezik Georgi Gochev. Sofia: NBU, 2018].

Грашева, Л. 1982 – Лиляна Грашева. Стара българска литература. Т. II. Ораторска проза, София: Български писател, 1982 [Lilyana Grasheva. Stara balgarska literatura. T. II. Oratorska proza, Sofia: Balgarski pisatel, 1982].

Гюзелев, В. 1995 – Васил Гюзелев. Очерци върху историята на Българския североизток и Черноморието (края на XII – началото на XV в.). София: Борина, 1995 [Vasil Gyuzelev. Ocherts varhu istoriyata na Balgarskiya severoiztok i Chernomoriето (kraя na XII – nachaloto na XV v.). Sofia: Borina, 1995].

Гюзелев, В. 2013 – Васил Гюзелев. Сметководна делова писменост от Българското и Европейското средновековие. Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство“ 2013 [Vasil Gyuzelev. Smetkovodna delova pismenost ot Balgarskoto i Evropeyskoto srednovekovie. Plovdiv: Fondatsiya „Balgarsko istoricheskо nasledstvo“ 2013].

Гюзелев, В. 2021 – Васил Гюзелев. България и Венеция през първата половина на XIV в. – В: България и Средновековният свят. София: АИ Проф. Марин Дринов, 2021, 360–375 [Vasil Gyuzelev. Balgariya i Venetsiya prez parvata polovina na XIV v. – V: Balgaria i Srednovekovniyat svyat. Sofia: AI Prof. Marin Drinov, 2021, 360–375].

Гюзелев, В. 2021 – Васил Гюзелев. Българо-генуезките отношения през XIII–XV в. – В: България и Средновековният свят. София: АИ Проф. Марин Дринов, 2021, 348–359 [Vasil Gyuzelev. Balgarо-ge-nuezkite otnosheniya prez XIII–XV v. – V: Balgaria i Srednovekovniyat svyat. Sofia: AI Prof. Marin Drinov, 2021, 348–359].

Димитров, Д. В. 2012 – Димитър В. Димитров. Венеция и Генуа на Западното Черноморие (XIII–XV в.). Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство“, 2012 [Dimitar V. Dimitrov. Venetsiya i Genua na Zapadnoto Chernomorie (XIII–XV v.). Plovdiv: Fondatsiya „Balgarsko istoricheskо nasledstvo“, 2012].

Дуйчев, Ив. 1945 – Иван Дуйчев. Търговските връзки между Италия и България през Средновековието. – Професионална мисъл, 5–6, 1945, 20–35 [Ivan Duychev. Targovskite vrazki mezhdu Italia i Balgaria prez Srednovekovieto. – Profesionalna misal, 5–6, 1945, 20–35].

Дюби, Ж. 2007 – Жорж Дюби. Трите съсловия и въображеният свят на феодализма. Превод от френски език Весела Генова, Диана Йорданова. София: Кама, 2007 [Zhorzh Dyubi. Trite sasloviya i vaobrazhaemiyat svyat na feodalizma. Prevod ot frenski ezik Vesela Genova, Diana Yordanova. Sofia: Kama, 2007].

Жак Льо Гоф. 1999 – Жак Льо Гоф. Търговци и банкери през Средновековието. Превод от френски език М. Йончев. София: Одри, 1999 [Zhak Lyo Gof. Targovtsi i bankeri prez Srednovekovieto. Prevod ot frenski ezik M. Yonchev. Sofia: Odri, 1999].

Иванова, К. 1986 – Климента Иванова. Стара българска литература. Том IV. Житиеписни творби. София: Български писател, 1986 [Klimentina Ivanova. Stara balgarska literatura. Tom IV. Zhitiepisni tvorbi. Sofia: Balgarski pisatel, 1986].

Иванова, Т. 2013 – Татяна Иванова. Митарствата на душата в иконографията на Страшния съд. – Проблеми на изкуството, 4, 2013, 25–35 [Tatyana Ivanova. Mitarstvata na dushata v ikonografiyata na Strashniya sad. – Problemi na izkustvoto, 4, 2013, 25–35].

Иванова-Мирчева, Д. 1999 – Дора Иванова-Мирчева. Старобългарски речник. Том I. София: Валентин Траянов, 1999 [Dora Ivanova-Mircheva. Starobalgarski rechnik. Tom I. Sofia: Valentin Trayanov, 1999].

Каприев, Г. 2011 – Георги Каприев. Византийска философия. София: Изток–Запад, 2011 [Georgi Kapriev. Vizantiyska filosofiya. Sofia: Iztok–Zapad, 2011].

Карачорова, И. 2010 – Ивона Карачорова. Из историята на славянския превод на житието на Св. Василий Нови. – Български език, 3, 2010, 68–76 [Ivona Karachorova. Iz istoriyata na slavyanskiya prevod na zhitieto na Sv. Vasiliiy Novi. – Balgarski ezik, 3, 2010, 68–76].

Киселков, В. 1926 – Васил Киселков. Житието на Св. Теодосий Търновски като исторически паметник. София: С. М. Стайковъ, 1926, 8–26 [Vasil Kiselkov. Zhitieto na Sv. Teodosiy Tarnovski като исторически паметник. Sofia: S. M. Staykov, 1926, 8–26].

Костова, Ел. 2019 – Елена Костова. България, Дубровник и Балканите. Политически, икономически и дипломатически взаимоотношения (краят на XII–XIV в.). Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство“, 2019 [Elena Kostova. Balgaria, Dubrovnik i Balkanite. Politicheski, ikonomicheski i diplomaticheski vzaimootnosheniya (krayat na XII–XIV v.). Plovdiv: Fondatsiya „Balgarsko istoricheskoto nasledstvo“, 2019].

Кочев, Н. 1981 – Николай Кочев. Йоан Екзарх. Шестоднев. София: Наука и изкуство, 1981 [Nikolay Kochev. Yoan Ekzarh. Shestodnev. Sofia: Nauka i izkustvo, 1981].

Кристанов, Ц., Дуйчев, И. 1954 – Цветан Кристанов, Иван Дуйчев. Естествознанието в Средновековна България. София: Издателство на БАН, 1954 [Tsvetan Kristanov, Ivan Duychev. Estestvoznaniето v Srednovekovna Balgariya. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1954].

Куев, К. 1981 – Куйо Куев. Иван-Александровият сборник от 1348 г. София: Издателство на БАН, 1981 [Kuyo Kuev. Ivan-Aleksandroviyat sbornik ot 1348 g. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1981].

Лишев, Стр. 1957 – Страшимир Лишев. За стоковото производство във феодална България. София: Издателство на БАН, 1957 [Strashimir Lishev. Za stokovoto proizvodstvo vav feodalna Balgariya. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1957].

Миклас, Х., Тасева, Л., Йовчева, М. 2006 – Хайнц Миклас, Лора Тасева, Мария Йовчева. Берлински сборник. Среднобългарски книжовен паметник от началото на XIV век с допълнения от други ръкописи. София/Виена: Кирило-Методиевски научен център/Австрийската академия на науките, 2006 [Haynts Miklas, Lora Taseva, Mariya Yovcheva. Berlinski sbornik. Srednobalgarski knizhoven pametnik ot nachaloto na XIV vek s dopalneniya ot drugi rakopisi. Sofia/Viena: Kirilo-Metodievski nauchen tsentar/Avstriyskaya akademiya na naukite, 2006].

Милтенова, А. 1992 – Анисава Милтенова. Стара българска литература. Том V. Естествознание. София: Български писател, 1992 [Anisava Miltenova. Stara balgarska literatura. Tom V. Estestvoznanie. Sofia: Balgarski pisatel, 1992].

Петканова, Д. 1981 – Донка Петканова. Стара българска литература. Том I. Апокрифи. София: Български писател, 1981 [Donka Petkanova. Stara balgarska literatura. Tom I. Apokrifi. Sofia: Balgarski pisatel, 1981].

Русев, П., Гълъбов, И., Давидов, А., Данчев, Г. 1971 – Пеньо Русев, Иван Гълъбов, Ангел Давидов, Георги Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. София: Издателство на БАН,

1971 [Penyo Rusev, Ivan Galabov, Angel Davidov, Georgi Danchev. Pohvalno slovo za Evtimiy ot Grigoriy Tsamblak. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1971].

Сакъзов, И. 1930 – Иван Сакъзов. Обществено-стопанско развитие на България при Асеновците. София, 1930 [Ivan Sakazov. Obshtestveno-stopansko razvitie na Balgaria pri Asenevtsite. Sofia, 1930].

Сирос, В. 2023 – Василиос Сирос. Византия между западните градове и източните империи. Превод Сл. Янакиева. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2023 [Vasilios Siros. Vizantiya mezhdu zapadnite gradove i iztochnite imperii. Prevod Sl. Yanakieva. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2023].

Хинковски, С. 2016 – Симеон Хинковски. За връзките на Асеновата династия с Генуезката република. – В: Великите Асеновци. В. Търново 2016, 281–285 [Simeon Hinkovski. Za vrazkite na Asenevata dinastiya s Genuezkata republika. – V: Velikite Asenevtsi. V. Tarnovo 2016, 281–285].

Baloglou, Ch. P. 1996 – Christos P. Baloglou. Kavassilas' Economic Thought. – *Βυζαντιακά*, 16, 1996, 191–213.

Baloglou, Ch. P. 1998 – Christos P. Baloglou. Economic Thought in the Last Byzantine period. – *Ancient and Medieval Economic ideas and concepts of social justice*. Ed. S. Todd Lowry, B. Gordon. New York. Köln, 1998, 405–439.

Baloglou, Ch. P. 2018 – Christos P. Baloglou. Georgios Gemistos – Plethon scholar and philosopher in Late Byzantine times (15th century). *Studies*. Thessaloniki, 2018.

Caner, D. 2008 – Daniel Caner. Wealth, Stewardship and Charitable „Blessings” in Early Byzantine Monasticism. – *Wealth and Poverty in Early Church and Society*. Ed. by S. R. Holman. USA, 2008, 221–267.

Carroll, M. 1971 – Margaret Carroll. Notes on the authorship of the ‘Siege’ section of the *Chronicon Maius* of Pseudo-Phrantzes, book 3. – *Byzantium*, 41, 1971, 28–44.

Ceccarelli, G. 2010 – Giovanni Ceccarelli. Economic Thought in the Middle Ages. – *Encyclopedia of Medieval Philosophy. Philosophy between 500 and 1500 CE*. Ed. by H. Lagerlund. Germany, 2010, 283–290.

Charanis, P. 1951 – Peter Charanis. On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the XIIIth Century and Later. – *Byzantinoslavica*, 12, 1951, 94–153.

Diehl, Ch. 1953 – Charles Diehl. The Economic Decay of Byzantium. – *Journal of Economic History*, 13, 1953, 92–102.

Garland, L. 2002 – Lynda Garland. Byzantine empresses. Women and Power in Byzantium, AD 527–1204. London–New York, 2002.

Gaul, N. 2011 – Niels Gaul. Thomas Magistros und die spätbyzantinische Sophistik. Studien zum Humanismus urbaner Eliten in der frühen Palaiologenzeit (Thomas Magistros as a Protagonist of Late Byzantine Civic Humanism). Germany, 2011.

Georgios Sphrantzes 1966 – Georgios Sphrantzes. *Memorii 1401–1477 in anexa Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissenos Chronica 1258–1481*. Ed. B. Grecu. – *Scriptores Byzantini*, 5, Bucharest, 1966.

Georgius Pachymeres 1835 – Georgius Pachymeres. *De Michaelae et Andronico Palaeologis*. Libri XIII. Rec. I. Beckerus. Bonnae, 1835.

Herrin, J. 2009 – Judith Herrin. *Byzantium. The Surprising Life of a Medieval Empire*. USA, 2009.

J. Le Goff 1988 – Jacques Le Goff. *Your Money or Your Life*. New York, 1988.

Karamanolis, G. 2010 – George Karamanolis. George Gemistos Plethon. – *Encyclopedia of Medieval Philosophy. Philosophy between 500 and 1500 CE*. Ed. by H. Lagerlund. Germany, 2010, 390–394.

Kazhdan, Al. P. 1991 – Alexander P. Kazhdan. *The Oxford dictionary of Byzantium*. Vol. III. New York/Oxford, 1991.

Laiou, A. E. 1992 – Angeliki E. Laiou. *Gender, society and economic life in Byzantium*. UK, 1992.

Laiou, A. E. 2003 – Angeliki E. Laiou. Economic Concerns and Attitudes of the Intellectuals of Thessalonike. – *Dumbarton Oaks Papers [Symposium on Late Byzantine Thessalonike]*, 57, 2003, 205–223.

Laiou, A. E., C. Morisson, R. Dorin 2013 – Angeliki E. Laiou, Cecile Morisson, Rowan Dorin. *Economic Thought and Economic Life in Byzantium*. UK, 2013.

Mayer, W. 2008 – Wendy Mayer. Poverty and Generosity toward the Poor in the Time of John Chrysostom. – *Wealth and Poverty in Early Church and Society*. Ed. by S. R. Holman. USA, 2008, 140–176.

St. Basil. 1926 – St. Basil. *The Letters*, trans. R. J. Deferrari. UK, 1926.

St. John Chrysostom. 1862 – St. John Chrysostom. *Patrologia Graeca*. Ed. by Jacques-Paul Migne. 161 vols. Paris, 1857–1886 (*Patrologiae cursus completus, series graeca*. Ioannis Chrysostomi. *Homilia Matthaeum*. Ed. by Jacques-Paul Migne. Paris, 1862).

Svidae Lexicon. 2001 – Svidae Lexicon. Ed. Ada Adler. Leipzig, 2001.

Theophanes Continutus. 1838 – Theophanes Continutus. *Chronographia*. – *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*. Ed. I. Bekker. Vol. 42. Bonnae, 1838.